

de verpersoonlijking van één van de abstracte partijen op de markt waren. Toch doet deze kritiek uiteindelijk weinig af aan het feit, dat het hier om een zeer belangwekkende bundel gaat.

Joost Jonker

A. P. de Klerk, *Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Utrecht: Matrijs, 2003, 288 blz., ISBN 90 5345 239 7).

Eind 2003 promoveerde in Amsterdam de Zeeuwse consulente regionale geschiedbeoefening A. P. de Klerk op een bundel van zestien eerder afzonderlijk verschenen artikelen over de historische geografie van Zeeland, Walcheren in het bijzonder, en Nederland en een deel van Europa meer in het algemeen. Deze bundeling wordt voorafgegaan door een inleiding waarin De Klerk aangeeft wat de verbindende rode draad is en welke drie thema's hij behandelt. Het geheel is uitgegeven als een compact boek met heel wat illustraties, waarvan sommige in kleur. De artikelen hebben hun eigen notenapparaat behouden, maar er is een gemeenschappelijke literatuurlijst en een overkoepelende index op de plaatsnamen.

De rode draad van de bundel wordt gevormd door het begrip 'variatie'. Allereerst wijst De Klerk erop dat de bruikbaarheid van dat begrip afhankelijk is van het schaalniveau. Op Europees niveau kan misschien van een Nederlands landschap gesproken worden, binnen de context van één Zeeuws eiland heb je daar niks aan. Daar wordt onderscheid tussen oud-land en nieuw-land belangrijk, of tussen spontaan gevormd of gepland. Oudere landschappen vertonen vaak een sterkere samenhang met het natuurlandschap dan de jongere. Door de ruilverkavelingen van de laatste zestig jaar zijn dergelijke samenhangen minder herkenbaar geworden. Variatie neemt niet noodzakelijk af in de loop van de tijd: door het opruimen van het veen in delen van Zeeuws-Vlaanderen kwam daar een meer gevarieerd landschap van ruggen en laagten aan de oppervlakte. Drijvende krachten achter de variatie waren onder andere tijdgebonden stijlen bij dorpsvormen, landgoedaanleg en zelfs polderinrichting; maar ook overheidsbemoeienis die — zo als De Klerk laat zien — bepalend kon zijn voor het voortbestaan van dorpjes.

De drie thema's in deze bundel betreffen de zorg voor het Nederlandse cultuurlandschap; enkele aspecten van de Zeeuwse dorpen en het water, vooral toch het binnenwater, op Walcheren. Vanuit zijn lidmaatschap van de Natuurwetenschappelijke commissie van de Natuurbeschermingsraad heeft De Klerk enkele bijdragen geleverd aan het denken over en verweven van cultuurhistorische landschapswaarden in het rijksbeleid. Twee van die bijdragen worden hier herdrukt. Tegen de achtergrond van de jongste 'Nota Ruimte' is het goed te herlezen welke schone ambities er in 1987-1989 nog waren. Classificatie en waardering leken de aangewezen routes om de cultuurhistorische waarden te herkennen, te beschermen en een goede toekomst te geven. Deels komt dat ook terug bij de bespreking van aspecten van de Zeeuwse dorpen. Daarbij is een bijdrage die probeert de cultuurhistorische aantrekkelijkheid van de 120 Zeeuwse woonkernen te meten. De herkomst van dat aantal 120 is niet duidelijk, vermoedelijk is het een beleidsmatig verordonneerd aantal. Dat bij de meting de ene keuze op de andere moet worden gestapeld is nog tot daar aan toe, maar al doende blijkt dat de '120' een probleem zijn: kennelijk zijn er interessante plaatsjes die niet in de 120 meegeteld zijn en hoe moeten die dan gewaardeerd worden? Uit de tekst blijkt dat de 120 slaan op dorpsgebieden en dat er per dorpsgebied in feite meerdere kernen kunnen zijn. Door het onoplettend gelijkstellen van de begrippen dorpsgebied en woonkern ontstaan er problemen en worden achttien plaatsen niet gewaardeerd: 15% missers!

In de bijdrage 'De kogel door de kerk' laat De Klerk zien dat neergang van dorpen van alle tijden is, maar dat in Zeeland toch vooral de beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog voor heel wat plaatsen het einde of toch minstens het begin daarvan betekende. Als de kerk na een negatieve investeringsbeslissing tot steengroeve werd en verdween, verdween er blijkbaar een erg belangrijk element uit de gemeenschap. De nederzetting bij de kerk verpieterde of verdween. Zeeland verloor niet alleen veel dorpen door overstroming, maar ook door deze 'droge' teloorgang.

De Klerk vraagt vooral in de artikelen over Walcheren steeds aandacht voor de problematiek van het binnenwater. Walcheren werd — zolang de dijken niet met bommen bestookt werden — eigenlijk opvallend weinig door de zee bedreigd. Niettemin stonden grote delen regelmatig onder water omdat het erg moeilijk was om het eiland goed te ontwateren. De bodem had er het karakter van een poffertjespan en in ieder kuiltje bleef water staan. Er is heel wat gegraven om dat water naar de uitwateringssluizen te krijgen, maar ook daar waren er problemen. Bovendien werden de kuilen almaar lager doordat men onder de klei turf bleef weghalen. Aan de hand van archiefgegevens kon De Klerk schatten dat, als het tempo van de jaren rond 1600 zou zijn volgehouden, Walcheren in de loop van acht eeuwen geheel van veen ontdaan zou zijn. Het is wel niet zover gekomen, maar het getal geeft wel aan dat dit gegraaf van groot belang was. Het ging bovendien niet alleen om turf, ook de bovenliggende klei werd gebruikt: men bakte er stenen van. Jammer genoeg vernemen we niet of de steenovens met turf uit de gegraven putten gestookt werden. Veel andere brandstof was er immers niet. Op de vraag of er in historische tijd binnendijs op Walcheren nog turf gewonnen werd om er zout uit te bereiden gaat De Klerk niet in.

In een kleine bijdrage wijst De Klerk op een symbooltje in de zestiende-eeuwse stedenkaarten van Van Deventer. Dat symbooltje, een slingerlijntje in het water, blijkt te wijzen op een uitwateringspunt. Op de Zeeuwse stedenkaarten vond hij er een heel stel terug, niet alleen in het buitenstedelijk polderland, maar ook binnen de steden. Uit een voetnoot blijkt dat het tekenje intussen ook op niet-Zeeuwse kaarten is aangetroffen.

In het slot van zijn Inleiding stelt De Klerk vast dat ondanks alles wat gepubliceerd is, we de landschappen en nederzettingen van Zeeland nog onvoldoende begrijpen. Dat begrip is zijns inziens nodig om deze internationaal hoog gewaardeerde landschappen te behouden. Hij roept daarom op tot nader zuiver wetenschappelijk onderzoek om verantwoord om te kunnen gaan met het Nederlandse cultuurlandschap.

De bundel bevat weinig nieuws, maar brengt wel een aantal verspreid gepubliceerde interessante bijdragen in één band samen. De meeste artikelen zijn vijftien tot twintig jaar oud en wie *Duizend jaar Walcheren* uit 1996 op de plank heeft staan, zal zes van de zestien artikelen al gelezen kunnen hebben.

K. A. H. W. Leenders

B. Altena, D. van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum: Verloren, 2003, 400 blz., €35,-, ISBN 90 6550 743 4).

Dit is een buitengewoon interessant boek. Het is ontsprongen aan de Rotterdamse opleiding maatschappijgeschiedenis en verschijnt zo'n tien jaar na een eerder Rotterdams handboek van Henk van Dijk dat globaal dezelfde periode en thematiek bestrijkt, maar daar bijzonder sterk van verschilt.